

Nicolae Iorga

LIBRIS

we know
books

ISTORIA CIVILIZAȚIILOR

Paul Editions

Prefață	5
Introducere	11
Alte deslușiri metodologice	19
I. PREISTORIA	21
II. EGIPTUL	105
III. MESOPOTAMIA	207
IV. CIVILIZAȚIILE ASIEI ANTERIOARE	275
V. SIRIA. FENICIA. PALESTINA	287
VI. POPOARELE ARICE	315
VII. BAZINUL EGEEAN	329
VIII. GRECIA	341
IX. CHINA	354

I

Istorie universală, Istorie generală, Weltgeschichte, în sensul „istoriologic” în care ne aflăm pentru această scriere, s-a făcut mult înainte de a se ivi în mintea cuiva datoria sau numai impulsul de a scrie, nu o cercetare de amănunt asupra unui punct care poate fi interesant numai pentru autor, ci istoria unei cetăți, unui imperiu considerat în el însuși, a unui popor.

Când, afară de listele de regi din Mesopotamia și de prezentarea istorică pe pereții templelor egiptene, s-a alcătuit prima operă istorică, a lui Herodot din Halicarnas, în lumea dorică din Asia supusă de veacuri și menită a fi totdeauna supusă marilor monarhii universale, acest fapt însuși dădea istoriografiei un caracter mondial. Oriunde, chiar dacă s-ar fi considerat, ca elin, și în afară de cetatea originilor, scriitorul era *la el acasă*. Unitatea politică, și chiar morală, a umanității era pentru el o realitate actuală și permanentă, dar în același timp o *necesitate a lucrurilor*. A vedea universal era ceea ce se impunea de la sine spiritelor când regele Persiei stăpânea și în Ninive și în Babilon și în Teba și în Memphis, și când el nu declarase niciodată că își părăsește drepturile asupra elenismului liber.

De aceea la omul care, participând la entuziasmul elenic pentru mici victorii din care se făcuse un nou *athlon* al lui Herakles, nu se simțea legat de un loc și de un trib, nevoia de a cunoaște personal pe toți actorii unei mari drame pe care, din „naționalism”, el o îndrepta, egoist și superficial, spre Marathon, Salamina și Plateia.

Și altceva se adăuga pentru ca și Herodot, ca și ceilalți alcătuitori, abia pomeniți, de λόγοι (noțiunea fiind legată de „logică” și de culmile metafizice și mistice ale gândirii), să nu se îngreadească în margini de loc și de timp și să nu se oprească asupra singurelor realități observate acolo și atunci. E doar vremea când primii „filosofi”, adică „urmăritori ai științei care e și înțelepciune”, caută să afle în potrivirea, echilibrul și colaborarea elementelor rostul naturii. Așa și el, Herodot, trebuie să caute elementele vieții

umane, de pretutindeni și de totdeauna, în *sublima sforțare de a înțelege*.

Dacă la Tucidide e vorba numai de cetățile care se înfruntă, cu coloniile lor cu tot, și, în fundal, abia o viziune indistinctă a mediului universal, e pentru că, de fapt, atenianul, trăind în mijlocul luptelor și triumfurilor tribunei în *agora*, nu face un λόγος, o istorie, ci, cu discursuri plăsmuite după cele atât de adesea auzite, el pledează pentru toți grecii, din toate clanurile, procesul atenian al „războiului peloponesiac”. Și tot în sensul atenian Xenofonte va prezenta prin *Elenice* evenimentele vremii sale, ceea ce se petrece în Persia cu participarea sa proprie fiind pentru el numai memorii de campanie sau romanul pedagogic din *Ciropedia* sa fabuloasă.

Istoria însăși a Atenei ori a Spartei, ori a altui grup cetățenesc, n-o scrie nimeni.

Dar cu Polibiu, ca și cu Plutarh, ne-am întors la istoria universală înțeleasă „istoriologic”.

Pentru cel dintâi ca și pentru cel de-al doilea, greccitatea în noile ei forme de coaliție și Roma acum în progres cuceritor sunt un *singur lucru*, Orientul rămânând de-o parte numai pentru că, până la cucerirea, care e o *reintegrare*, a lui Alexandru cel Mare, caracteristic factor de sinteză a vieții omenești în antichitate, el însuși s-a izolat. Și acest lucru se cere, pentru primul, explicat până la ultima fibră, cu excursuri și reveniri, întocmai cum le înțelegem astăzi „istoriologic”. La celălalt, care caută, ca dascăl, pentru tineri pe care-i crește, icoane pedagogice, lumea întreagă-i stă deschisă pentru a culege din ea tipurile eroice care-i convin mai mult.

Pentru Diodor din Sicilia, insulă, între Grecia, Africa și Italia, care e însăși un punct central de istorie generală, totul interesează la toate națiile și în toate locurile și, în această atmosferă, care e acum romană, el merge și până la originile etrusce ale cetății dominante și-i vântură legendele.

Dacă Roma, prin Titus Liviu, se oprește în istoriografie la propriile ei fapte, e pentru că acum ea ajunsese a *rezuma umanitatea politică* și, trecând intelectual la elenism, a lua asupra-și idealele Greciei. Nu e o mândră deosebire, ci lăsarea la o parte a ceea ce s-a înfundat de la sine în trecutul unde acest retor, care

serie de comandă după o concepție oficială, nu crede că trebuie să se coboare pentru a-l descoperi.

Și de acum înainte tot ce e roman ca istorie e prin aceasta chiar universal, dincolo de orizontul mediteranean, „elenic”, nefiind decât barbarii care sunt activi în istoria lumii numai prin invazii și devastări.

II

Concepției romane i-a urmat concepția creștină, de același caracter universal, și mai puternic afirmat.

Interesează acum, în loc de *orbis romanus*, *Ecclesia Christi*. A-i povesti suferințele și triumfurile e a face, cu Eusebiu, Teodoret, Evagriu, Sozomen, istorie a lumii.

Ideologia creștină dă acestei expuneri o perfectă unitate prin *acel etern element dinamic care e voința lui Dumnezeu și opera de mântuire a omului*. Cum din trecutul evreiesc s-a păstrat *Biblia*, din care, dată fiind slăbiciunea organizației politice a unui așa de mic popor, mediul universal, mesopotamian și egiptean nu lipsește, se completează acest orizont al „celor patru stihii ale lumii”.

Oprindu-se asupra unor biografii de sfinți sau de suverani, unor serii de evenimente, scriitorii de istorie ai acestei epoci de peste o mie de ani nu desprind numai ceea ce privește un „stat”, o „națiune”. Când se produc cele mai mari acțiuni medievale, ele sunt sau încercări de a restaura, prin campaniile germane în Italia, ordinea romană universală, sau sforțări comune de a restitui creștinătății acel sfânt centru al tuturor, care e locul patimilor Domnului. Istoria Cruciadelor e istorie universală, revenire la Orient pentru a-i confunda noua realitate în viața Occidentului prăbușit asupra-i.

Dar istorie universală în cel mai deplin înțeles al cuvântului e aceea pe care o dau bizantinii. Aceasta și când ei manifestă punctul de vedere general al ortodoxiei supranaționale și când îi stăpânește mai mult, în epocile de revenire la antichitate, ideea romană a vechiului *orbis*.

Epoca modernă, legată de regi, de dinastii, restrânge mult cercul vederii. Dar, câtă vreme a stăpânit spiritul Renașterii,

mediul romano-elenic e același pentru toți și umanitatea cuprinde și covârșește totul. Aceia care, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, scriu în Italia „Istoria timpului lor” – și pe urmele lor merge, într-o operă scrisă latinește pentru intelectualii de pretutindeni, de Thou, Thuanus – nu fac decât continuă firul istoriei universale, cu îndemânări „istoriologice” în legături care nu sunt totdeauna ale cronologiei.

Mari lucrări analitice în a doua jumătate a secolului al XVII-lea au același caracter de universalitate. Adaug că, trezindu-se spiritul de cruciată contra Imperiului otoman în decadentă, luptele la care participă alături cu imperialii atâtea grupe militare de caracter național, o bucată de vreme sub hegemonia mondială a monarhiei spaniole – și de aceea Ranke a avut ideea fericită de a grupa istoria vremii sub rubrica acestor două monarhii: a lui Filip al II-lea și a lui Soliman cel Măreț – repetă în același sens general vechile sfinte *Gesta Dei per Francos*, aducând cu ele o istoriografie în care nu mai apar deosebiri între state și nații.

Ideea „filosofică” restabilește și dezvoltă concepția istoriologică. După Leibniz, pentru care există, ca și pentru Descartes, o singură Europă intelectuală, cel dintâi recomandând cruciada în Egipt lui Ludovic al XIV-lea, celălalt fiind acasă ca și în Franța la calvinii din Olanda și la Curtea reginei Cristina a Suediei, Voltaire, reprezentantul și apărătorul „omului” cu drepturile lui, va da noua istorie universală, *concepută în spirit*, a secolului al XVIII-lea, pentru ca de acolo să plece, la germani, un întreg grup de „istorici ai lumii”, în fruntea cărora se așează omul cu adâncă gândire care a fost Schlözer³ și contemporanul Gatterer⁴, iar în Elveția Johannes von Müller, întâi istoric „național”, apoi, pe rând, și chiar în același timp, admirator al lui Frederic de Prusia și al lui Napoleon, caracter de un servilism naiv.

Și interesul public pentru ce privește trecutul tuturor națiilor

³ Asupra vieții ca om a acestui gânditor puternic și de o rară originalitate față de secolul său, v. lucrarea despre fiica lui, prima doctor în filosofie, *Dorothea von Schlözer, Der Philosophie Doktor. Ein deutsches Frauenleben um die Jahrhundertswende 1770-1825* de Leopold v. Schlozer (Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1923). Am intenția de a consacra acestei vieți înseși, de care se va vorbi de altfel în volumul respectiv, un studiu de atmosferă morală la sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui următor.

⁴ V. și cartea mea, *Generalități cu privire la studiile istorice* (ediția a III-a, București, 1944, p. 289).

e așa de mare încât se fac tovărășii de învățați pentru a da, în volume separate, părțile istoriei universale, în Anglia întâi, prin Gray și Guthrie, apoi și în Germania⁵.

După această concepție, „omul”, care ar fi în fond același, trebuie căutat în toate locurile și descoperit sub toate formele, dar fără a putea, a trebui chiar să i se recunoască adesea fundamentalele deosebiri. Dar *un nou element dinamic se adaugă: concepția nelimitatului progres uman*, în care, ca într-o dogmă, se crede.

Cum iese omenirea din „tenebre”, de sub apăsarea „superstiției” religioase și a „tiraniei” monarhice, cum se îndreaptă spre „libertate”, care e de același fel la toți acum, precum fusese în antichitate, cum e o datorie ca spiritul intelectualilor să ajute această indispensabilă eliberare, aceasta constituie marele element de legătură între tot ce fac oamenii răzlețiți pe fața pământului.

Veacul al XIX-lea, chiar când **romantismul retrograd**, religios și monarhic, pare a se opune „filosofiei” compromise prin excesele iacobinismului care se reclamă de la ea, păstrează aceste concepții dominante, a căror generozitate atrage în chip firesc sufletele cele mai nobile. Precum Gibbon, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, combătea contra „tiraniei”, arătând decadența Romei târzii și a Bizanțului, Michelet luptă pentru o nouă revoluție mântuitoare, iar Ranke, care nu e un militant, se simte om al lumii. Când Mommsen, oricât ar fi influențat de politica de realități a Germaniei dominate de Prusia, prezintă istoria Romei, el pare a prezenta modelul unei noi hegemonii în **condițiile neapărate** pentru aceasta. Cantù, în Italia, pleacă de la concepția lui *genre humain* al „filosofilor”.

După 1850 întreprinderile de librărie servesc, cu sacrificii adesea răsplătite, această tendință. Oameni ca Rotteck, călduros aderent al ideilor Revoluției franceze, care a dat un interesant studiu, care ar merita retipărit, despre dezvoltarea modernă a studiilor istorice în Germania, la „Memoriile Academiei de științe morale și politice”⁶ din Paris, la 1841, ca Schlosser (n. 1776),

⁵ *Allgemeine Weltgeschichte. Im englischen herausgegeben von Wilh. Guthrie und Joh. Gray, übersetzt und verbessert von verschiedenen deutschen Gelehrter*, Troppau-Wien, 1784-1804.

⁶ *Savants étrangers*, I, p. 633 și urm. El pomenește ca reprezentanți contemporani ai genului, pe lângă Heeren și Schlosser, care a scris și o foarte bună istorie

format la Göttingen, ca Schlözer și Spittler, ca Planck, istoricul Bisericii⁷, ca asociația Corvin și Helo, sprijinită de librarul Spämer, care apoi se adresează pentru o refacere completă lui Kaemmel, ca Weber care, pentru caracterul practic al capitolașelor sale, va fi tradus în limba franceză, onoare de care s-a împărtășit numai Cantù, de o ideologie personală și superioară, întreprind singuri această strivitoare sarcină, fără puțința de a generaliza și talentul lui Ranke. Popoare mai mici, ca ungurii, imită cu sacrificii mari⁸.

Când cercetările speciale ajung la mari rezultate noi, colaborări se înjgheabă pentru istorii universale „în prezentări particulare” (*Einzeldarstellungen*). Oncken ocrotește o astfel de întreprindere, și apoi, – reluând opera lui Heeren, el însuși spirit universal⁹, și

a secolului al XVIII-lea, și pe Schneller și Pfizer, pe Herder (pp. 652-6, 660 și urm. și p. 661, nota 2). „Spiritul universal” se simte în această generație și prin recunoașterea rolului Revoluției franceze. V. și E. Brandes, *Ueber einige Folgen der französischen Revolution für Deutschland*, 1793. În Biografia universală a lui Schrockh – la care adăugim publicațiile franceze de la jumătatea secolului al XIX-lea, *Biographie générale* și *Nouvelle biographie générale* – se află și contribuții prețioase (de ex. de Léon Renier).

⁷ Friedrich Christoph Schlosser voise să scrie și istoria iconoclaștilor. A scris și istoria secolului al XVIII-lea. V. „Jahrbuch der illustrierten Monatshefte”, XIX, p. 484 și urm. în volumul precedent se dă și biografia lui Schlözer. A se adăugi și H. Dittmar, *Die Geschichte der Welt vor und nach Christus, mit Rücksicht auf die Entwicklung des Lebens in Religion und Politik, Kunst und Wirtschaft, Handel und Industrie der welthistorischen Völker*, 6 vol. E interesantă concepția și în ce privește „popoarele de istorie universală”.

⁸ Pentru problema istoriei culturale, v. Albert Richter, *Die Kulturgeschichte in der Volksschule*, Gotha, 1887; Johann Bengel, *Geschichte der Methodik des kulturgeschichtlichen Unterrichts*, Wiesbaden, 1896, și broșura mea, *Generalități cu privire la studiile istorice* (ed. II I-a. București, 1944).

⁹ V. de el, și *Manuel historique du système politique des Etats de l'Europe et de leurs colonies depuis la découverte des deux Indes*, (tr. fr.) Paris, 1821, și *Essai sur l'origine et les principes des théories politiques et sur l'influence qu'elles ont exercée dans l'Europe moderne*. Cărțile de spirit universal au pentru noi mai multă însemnătate decât acelea despre toate țările și națiile, dar căror acest spirit le lipsește. În acest sens poate să aibă valoare și o carte ca Häberlin, *Vollständige Geschichte der politischen Historie des 18-ten Jahrhunderts*, lângă aceea, cu același titlu, a lui Schlosser. Ele arată o înțelegere totală a unui secol încheiat cu o caracteristică definită. Poate fi în această concepție și o influență a celor două lucrări de relativă sinteză ale lui Voltaire, *Sècle de Louis XIV* și *Siècle de Louis XV*. Ele se pot așeza lângă istoriile europene, fie și în formă cronologică și pentru un anume timp, din aceeași epocă, *Die europäische Forma*, 1702-1734 și *Die neue europäische Forma*, 1735-1756 (în 197 caiete), chiar F. v. Raumer, *Europa vom Ende des 17-ten Jahrhunderts bis zum Ende der amer-*

Uckert-Lamprecht care, înnoitor al istoriei poporului său, n-a ajuns însă, după fixarea unei noi teorii a istoriei, la înfățișarea pe aceste linii a trecutului umanității întregi. În Franța, Lavissee, istoric al Prusiei lui Frederic al II-lea, și Rambaud, care a străbătut un secol din Bizanț și istoria Rusiei, fac o istorie universală de capitole încredințate specialiștilor și, în volume întregi, cu unele indicații ale organizatorului, Henri Berr, pune la cale, cu intenții sintetice care lipsesc însă aproape complet la colaboratori, o nouă și vastă *Istorie universală* în fragmente. Alături, librăria întreprinzătoare a Franței biruitoare în Marele Război dă colecția lui Glotz, istoricul vechii Grecii, a lui Halphen și Sagnac și aceea, cu mai puțin succes, dar de un tineresc avânt, a lui Cavaignac. Se încearcă și istorii universale sub forma de manuale, începând cu acela, atât de onest lucrat, al lui Gabriel Monod și Ch. Bémont.

Până și Anglia, al cărei interes se mărginise atâta vreme asupra propriului trecut, e prinsă în acest avânt entuziast și astfel Universitatea din Cambridge, chemând, ca și Lavissee și Rambaud, chiar și colaboratori străini, dă o mare istorie generală, în care capitolele nu se aseamănă și nu se completează.

În acest timp Germania datorește numai spiritului vioi al lui Helmolt o nouă *Weltgeschichte*, cu aceeași colaborare internațională, în care se încearcă o nouă bază antropogeografică, în țara lui Ratzel, rasele inferioare americane având, într-un volum întreg, mai mult loc decât Grecia creatoare.

Nu vreau să las la o parte interesanta întreprindere a unui catalan așezat în America, spirit îndrăzneț, J. Pijoan, care a dat unei edituri din Barcelona o *Istorie universală* admirabil ilustrată, în care nu o dată se încearcă un nou fel deorânduire. Ea a trebuit să pătrundă larg în țările americane de limbă spaniolă.

Încercările librăriei Hachette de a populariza prin ilustrații alese cartea de școală a lui Albert Mallet sau aceea a altui librar parizian, Quillet, de a face să se redacteze de Petit, Allain, Ganem o altă istorie „a țărilor și popoarelor”, cu aceeași ilustrație superioară textului, nu folosesc nimic științei¹⁰ – așa cum încearcă a o face lucrarea de față, care, în afară de metoda arătată în Prefață, poate *ikanischen Kriege* (1763-1783), Lipsa, 1839.

¹⁰ Nu rezolvă nimic nici „Istoria”, tradusă și în alte limbi, a unui scriitor englez de valoarea lui Wells. Cf. și D. Mardner, *Weltgeschichte*, 1892 (și cu table cronologice).

reclama aceste două însușiri: *de a nu fi o compilație și de a răsturna noțiunile convenționale.*

Și în aceasta nu se cuprinde o pretenție. Doar Ettore Pais, cu ale cărui legături mă onorez, a spus cândva: „E un caracter al oamenilor cu mic bagaj intelectual, dar în schimb cu o mare prezumție, elogiul neschimbării cugetării. Și istoriografia se dezvoltă cu evoluția patrimoniului științific și cu maturizarea împrejurărilor sociale și politice contemporane”¹¹.

Din toate aceste silinți, dintre care nu e nici una care prin spiritul sau prin rezultatele ei să nu tindă la întărirea marii idei a comunității umane, se desface principiul pe care așa de frumos îl enunța, vorbind totuși de statul național căruia-i aparținea, Bluntschli:

„Dezvoltarea omenirii nu presupune numai libera manifestare și concurența națiunilor ca fiind condiția fundamentală, ci ea pretinde tocmai legătura națiunilor spre mai înalta unitate”¹².

Niciodată mai mult ca astăzi nu trebuie afirmată cu hotărâre, contra oricărui principiu, oricărui interes și oricărui puteri, această dogmă.

¹¹ „E proprio degli uomini di piccolo bagaglio intellettuale, ma in cambio di grande presunzione, l'elogio dell'immutabilità del pensiero. Anche la storiografia si evolve con l'evolversi del patrimonio e col maturare degli eventi sociali e politici contemporanei”.

¹² „Die Entwicklung der Menschheit setzt nicht bloss die freie Offenbarung und den Wettkampf der Nationen als Grundbedingung voraus, sondern sie verlangt hinwieder die Verbindung der Nationen zu der höheren Einheit”, *Die nationale Staatenbildung und der moderne deutsche Staat*, Berlin, 1870, p. 31. Cf. și Julius Schäffer, *Die Zerstörung des Volksgedankens durch die Rassennatur*. Asupra problemei rostului individualităților în istorie față de fenomenele de masă, am arătat punctul meu de vedere încă în discursul de intrare la Academia Română. Asupra valorii relative a „manualelor” fără note, observațiile mele în revista *Le Mois* din iunie-iulie 1933, p. 153 și urm. (*L'histoire universelle et les exigences du présent*).

Pentru ideile filosofului german Eucken contra „historismului”, v. articolul său *Die Überwindung des Historismus*, în „Schollers Jahrbuch”, 1938, pp. 191-214. Asupra legilor în istorie și Fr. Eulenburg, *Über Gesetzmässigkeiten der Geschichte, Historische Gesetze*, în „Archiv für Sw. und Sprache”, II, 34 (1912). Asupra concepției sociologice mai nouă, Fr. Oppenheimer, *System der Soziologie*, Jena, 1929 (*Sozial und Wirtschaftsgeschichte Europas*); A. de Bella, *Corso di sociologia*, 1889.

Despre istoria din punctul de vedere actual al raselor, e luminoasă cartea lui Hedler, *Rassenkunde und Rassenwahn*, 1932; K. F. Wolt, *Rassenlehre*, 1927.

Alte deslușiri metodologice

Istoria, în proporții mai largi, se poate scrie în trei feluri:

Prin compilația celor din urmă scrieri asupra deosebitelor materii.

Prin întrebuintarea aproape exclusivă a izvoarelor, cum am făcut-o pentru *Istoria românilor*, ca și pentru *Istoria Bizanțului* și a *Imperiului otoman*.

Dar și prin adăugirea la aceste două sisteme de informație și a aceluia care recurge la orice a fost idee sau sugestie la înaintași mai depărtați, unii de o mare superioritate intelectuală, pe lângă tot ce pot aduce uneori acei care au făcut ei înșiși descoperirile, și la orice caracterizări prin formule fericite, decât care nu s-au găsit ori nu se pot găsi mai bune.

Așa am procedat.

Metoda pe care am urmat-o e aceea a studiilor medievale, rareori urmată pentru istoria contemporană și chiar pentru antichitate. Ea consistă în a recurge la izvor, în a nu-l pune împreună cu știri mai noi și cu elemente poetice, lăsând însă drumul deschis ipotezelor, neapărate, care se sprijină pe el, pe el și pe paralelisme geografice și istorice care ajută așa de mult lămuririle.

Nu se poate o istorie cu capitole culturale anexate, ca în prezentarea arheologică. Elementele cuprinse sub numele de cultură trebuie să intre și ele ca element viu în fiziologia dezvoltării istorice, în care au uneori un rost esențial. Nu însă toate, căci unele enumerări de instituții nu au mai mare loc într-o astfel de expunere de cum, astăzi, ar avea-o înșirarea tuturor formelor, așa de complicate, ale societății contemporane.

Neputându-se da o adevărată expunere istorică, se caută în istoria Babiloniei și Asiriei a o înlocui cu așa-numite capitole culturale. Ele nu fac decât să distragă atenția de la firul principal

al expunerii, intercalând pagini de *prezentare statică*. Ne vom feri să o facem.

Astfel de intercalări cuprind în ele însele mari posibilități de a greși. Se caută a li se da o unitate, și aceasta e mai totdeauna artificială. Se leagă împreună constatări care vin din alt mediu și aparțin altei epoci. Cel care le unește are în vedere termenul ultim, mai bogat și mai clar, și forțează restul pentru a-l putea armoniza cu acela.

Deosebirea fundamentală e între istoria care spune tot ce se știe, pentru a-l spune, și istoriologia care nu se oprește decât la faptul caracteristic, expresiv, pentru a-l comenta.